

COVID-19 Sürecinde Çevre Etiği ve Ruh Sağlığı

Environmental Ethics and Mental Health during COVID-19

 Serhat Düzeci¹,  Bahanur Malak Akgün¹

¹Ardahan Üniversitesi, Ardahan

ÖZ

COVID-19 pandemisinin nedeni olarak iklim değişikliği, nüfus yoğunluğu, ekolojik değişiklikler vb. doğal olgular gösterilmiştir. COVID-19'un fiziksel, kimyasal, biyolojik, sosyoekonomik, kültürel, psikolojik etkileri tüm dünyada hissedilmiştir. COVID-19, tıbbi atık ve tek kullanımlık ürünlerin dengesiz artışıyla çevreyi olumsuz yönden etkilerken; karantina ve pandemi önlemleri doğanın kendini yenilemesine fırsat tanımıştır. COVID-19 neden ve sonuçları çevre sağlığı ve dolayısıyla çevre etiği kavramlarını sağlık çalışanlarının gündemine getirmiştir. Sağlık çalışanlarında çevre etiği tutum ve davranışları geliştikçe, sağlık çalışanları toplumda bu tutum ve davranışların oluşması adına girişimlerde bulunulabilecektir. Çevre etiği, toplum sağlığı bağlamında daha çok fiziksel sağlık boyutunda değerlendirilmiştir. Ancak çevre etiği toplum ruh sağlığı açısından da oldukça önemlidir. Sağlıklı bir çevrede yaşamamak ruh sağlığını oldukça tehdit etmektedir. Çünkü kişiler güvenli bir çevrede yaşamlarını sürdürmek isterler, bu güveni tehdit eden her etken ruh sağlığı açısından bir risk oluşturur. Çevre etiğini insan, acı, çevre ve canlı merkezli olarak dört başlıkta toplayan çalışmalar mevcuttur. Gerçekten de çevre düzeninin olmadığı, doğanın bozulduğu ve kirlendiği bir ortamda tam anlamıyla mutluluktan söz etme olanağı yoktur. Bu nedenle bu derlemede COVID-19 sürecinde çevre sağlığı, çevre etiği ve ruh sağlığı kavramlarını açıklamayı amaçladık. Böylece COVID-19 pandemisinin nedenlerini daha geniş bir perspektiften değerlendirmeyi ve yönetmeyi sağlayarak pandemi sürecinde önemli bir strateji geliştirme sağlanabilir. İleriki dönemlerde olası diğer salgın ya da pandemilerin oluşumunun ve yayılmasının önüne geçilebilir.

Anahtar sözcükler: COVID-19, çevre etiği, çevre sağlığı, ruh sağlığı

ABSTRACT

As the cause of the COVID-19 pandemic, climate change, population density, ecological changes, etc. natural phenomena are shown. The physical, chemical, biological, socioeconomic, cultural and psychological effects of COVID-19 have been felt all over the world. COVID-19 negatively affects the environment with an unbalanced increase in medical waste and disposable products, while quarantine and pandemic measures have given an opportunity for nature to renew itself. The causes and consequences of COVID-19 have brought the concepts of environmental health and therefore environmental ethics to the agenda of healthcare professionals. As the environmental ethics attitudes and behaviors of health professionals develop, health professionals will be able to take initiatives to create these attitudes and behaviors in society. Environmental ethics has been evaluated in the context of public health, mostly in the physical health. However, environmental ethics is also very important in terms of community mental health. Living in an unhealthy environment threatens mental health. Because people want to live in a safe environment, every factor that threatens this trust poses a risk for mental health. There is actually literally no way to talk about happiness in an environment where there is no environmental order and nature is deteriorated and polluted. Therefore, we aimed to explain the concepts of environmental health, environmental ethics and mental health during the COVID-19 process. Thus, an important strategy development in the pandemic process can be achieved by enabling the assessment and management of the causes of the COVID-19 pandemic from a broader perspective.

Keywords: COVID-19, environmental ethics, environmental health, mental health

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca pek çok salgın yaşanmıştır. Avrupa'da çok sayıda insanın ölümüne sebep olan veba salgınları, çiçek hastalığı, İspanyol gribi ve kolera bunlara örnek gösterilebilir. Yine 1970'lerden itibaren AIDS, Ebola, Kırım Kongo Kanamalı Ateşi, yakın geçmişte ise SARS, MERS, kuş gribi, domuz gribi ve Zika diğer başlıca virüs tehditleridir. (Türkiye Bilimler Akademisi 2020). Günümüzde insanlar tekrardan küresel salgın tehdidi altındadır. 2019 yılının son ayında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıktığı kabul edilen COVID-19 salgını, hızla yayılarak günümüzün en önemli küresel sorunu haline gelmiştir (Akbıyık ve Avşar 2020).

Pandeminin çok hızlı yayılmasıyla birlikte sağlık sisteminin neredeyse tüm birimleri mecburen COVID-19 hastaları ile ilgilenmiştir. Hastalığın hızlı seyri nedeni ile erken tanının önemi, sağlık sistemindeki işleyişin

Yazışma Adresi /Address for Correspondence: Bahanur Malak Akgün, Ardahan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Bölümü, Ardahan, Türkiye **E-mail:** bahnur_mk@hotmail.com

Geliş tarihi/Received: 21.02.2022 | **Kabul tarihi/Accepted:** 21.09.2022

tıkanması nedenleri ve bulaşım önlenmesi için hastaların triajı salgın boyunca önemli konular olmuştur (Özdemir ve ark. 2020). Toplum ruh sağlığı ya da birey ruh sağlığı konularındaki hassasiyet ne yazık ki bu konuların önceliğinin arkasında kalmıştır. Oysa pandemi süresince insanlarda panik, korku, kaygı, depresif duygular, şiddete eğilim, post travmatik stres bozukluğu belirtileri gibi psikolojik tepkiler gözlenmiştir (Sher 2020b, Tuncay ve ark. 2020, Brooks ve ark. 2020).

Bu önceliği belirleyen etken salgının nedeni hakkında ileri sürülen varsayımlardır. İslam Ekoloji ve Çevre Bilimleri Vakfı (IFEES-Eco-Islam) (2020), daha önce ortaya çıkmış zoonotik kökene sahip salgınların COVID-19 gibi aynı sorundan kaynaklandığını belirtmiştir. Örneğin diğer salgılarda ileri sürüldüğü gibi COVID-19 salgınının diğer nedenleri olarak iklim değişikliği, ekolojik değişiklikler vb. doğal olgular gösterilmiştir (Macar ve Asal 2020, Mende ve Misra 2021). Mende ve Misra (2021) iklim değişikliğinin ve COVID-19 salgınının birbirini etkilediğini ileri sürerek, COVID-19 virüsünün hayvanlardan insanlara geçişinde olası bir neden olarak iklim değişikliğinin rolünü sorgulamıştır. İklim değişikliği ve hava kirliliği gibi faktörler artan karbon salınımları nedeniyle kirliliğe neden olmakta, bu da bazı virüs ve bakterilerin oluşması ve bulaşması için uygun ortam oluşmasına sebebiyet vermektedir. Bu yönüyle çevre kirliliği yeni hastalıklar ortaya çıkarmakta ve bunun ölümcül seviyelere ulaşmasına temel hazırlamaktadır (Aykaç ve ark. 2020).

Bu bakış açısı doğal olarak çevre sağlığı, çevre etiği ve ruh sağlığı kavramlarını ve birbirleriyle olan bağlantılarının önemini gündeme getirmiştir. Çünkü çevre etiği, çevreyle ilgili verilmesi gereken her türlü kararda, çevreyi az ya da çok ilgilendiren faaliyetlerde, yapılması zorunlu olan işlerde ve çevreye ilişkin yapılacak uygulamaların belirlenmesinde etkili olan tutum ve davranışları etkileyen, ilkeleri irdeleyen kuramsal bir disiplin olarak tanımlanabilir. Kimilerine göre etiğin amacı çevre etiğinin de amacını oluşturmaktadır (Kılıç 2013, Does Jardins 2006). Buna göre doğanın korunması yanında insanın mutlu olmasını sağlamak da çevre etiğinin amaçları arasındadır. Böylece mutluluğa ulaşmak temel ve ortak amaç olarak belirmektedir. Tür olarak çevre etiğini insan, acı, çevre ve canlı merkezli olarak dört başlıkta toplayan çalışmalar mevcuttur. Gerçekten de çevre düzeninin olmadığı, doğanın bozulduğu ve kirlendiği bir ortamda tam anlamıyla mutluluktan söz etme olanağı yoktur (Birden 2016). Öte yandan bireysel ve toplumsal ruh sağlığı sağlandığında çevreye duyarlı, çevre farkındalığı ve bilinci olan bireyler ve toplumlar oluşmuş olacaktır. Çünkü ruh sağlığı yerinde bireyler sorumluluklarının farkında olan ve toplum yanlısı davranışlar sergileyen bireylerdir (Şengün 2007). Bu bireylerin özelliklerinden biri de çevre etiği farkındalığına sahip olmalarıdır (Liu ve ark. 2019).

Çevre sağlığı ve dolayısıyla çevre etiği yaklaşımı salgınların oluşumunu, yayılmasını ve yaşandığı süreçlerdeki dinamikleri anlamamızda biz sağlık araştırmacılarının rehberi olmalıdır. Sağlık çalışanlarında çevre etiği tutum ve davranışları geliştikçe, sağlık çalışanları toplumda bu tutum ve davranışların oluşması adına girişimlerde bulunulabilecektir. Çevre etiği, toplum sağlığı ve çevre sağlığı bağlamında daha çok fiziksel sağlık boyutunda değerlendirilmiştir. Ancak çevre etiği toplum ruh sağlığı açısından da oldukça önemlidir. Sağlıklı bir çevrede yaşamamak ruh sağlığını oldukça tehdit etmektedir. Çünkü kişiler güvenli bir çevrede yaşamlarını sürdürmek isterler, bu güveni tehdit eden her etken ruh sağlığı açısından bir risk oluşturur (Akpınar 2020, Metin ve Gül 2020, Akgün ve Akgün 2017, Bahar ve Aydoğdu 2015, Erden ve Koyuncu 2014, Güler ve ark. 1994). Bu nedenle bu derlemede COVID-19 sürecinde çevre sağlığı, çevre etiği ve ruh sağlığı kavramlarını açıklamayı amaçladık. Böylece COVID-19 pandemisinin nedenlerini daha geniş bir perspektiften değerlendirmeyi ve yönetmeyi sağlayarak pandemi sürecinde önemli bir strateji geliştirme sağlanabilir. İleriki dönemlerde olası diğer salgın ya da pandemilerin oluşumunun ve yayılmasının önüne geçilebilir.

COVID-19 ve Çevre Etiği

Doğa ile iç içe bir yaşam süren ve kendisini doğanın bir parçası kabul eden insanlığı, modern yaşam bakış açısı geliştirerek doğanın hâkimi ve sahibi olan, ona hükmeden, değiştiren, dönüştüren, faydalanan, çıkar sağlayan ve bütün bunlar için tahrip eden, yok eden, zarar veren, geri dönülmez değişimler yaratan insan alışkanlıkları edinmiştir. Modern insanın doğada yarattıkları sonucunda ciddi küresel çevre sorunları ile yüz yüze gelinmiştir. Fakat bu sorunlar, çevre sorunları üzerinde duyarlılığı olanlar ya da konunun uzmanları dışında, toplumun hassasiyet gösterdiği sorunlar olarak görülmemiştir. Ancak COVID-19 pandemisi ile birlikte hem sosyal yapıların hem de bireysel gündelik yaşamların durma noktasına gelmesi, ekonomi, sağlık, eğitim, politika gibi pek çok alanda bir yığın kargaşa ve belirsizlik yaratmıştır. Bu nedenle pandemi öncesi bakış açılarını tartışmaya açmış, hangi yanlışların bu sorunlarla karşılaşılmasına neden olduğu yönünde eleştirel bir bakış açısı geliştirmeyi zorunlu kılmıştır (Sofuoğlu Kılıç 2020).

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization (WHO) 2021) iklim değişikliği sonucu atmosferdeki değişimlerin sıtma, dang humması gibi vektör kaynaklı hastalıkların bulaşmasına ve geniş bir coğrafyaya yayılmasına neden olacağını belirtmiştir. Isınan atmosfer, bulaşıcı hastalıkların sıklığını artırabilir.

Hastalıkları taşıyan böcekler seller, artan sıcaklık ve nem nedeniyle havanın daha soğuk olduğu bölgelere göç ederek, hastalığın yayılımına neden olacaktır (WHO 2021). IFEES-Eco-Islam (2020), daha önce ortaya çıkmış zoonotik kökene sahip salgınların COVID-19 gibi aynı sorundan kaynaklandığını belirterek, vahşi hayvan ticareti için çiftlik üretimi yapılan bu hayvanların bağışıklık sistemlerinin zarar gördüğünü ve virütik mutasyonların ortaya çıktığını, bu tarz üretim çiftliklerinin ve hayvan ticaretinin en kısa zamanda durdurulması gerektiğini belirtmiştir (IFEES-Eco-Islam 2020). Bu nedenle COVID-19 salgının nedeni olarak iklim değişikliği, ekolojik değişiklikler vb. çevre sorunları gösterilmiştir (Akyıldız ve ark. 2020, Morand ve Lajaunie 2021). Yani iklim değişikliği salgınları tetikler ve salgınlar da yeni çevresel tahribata ve kirliliklere sebep olur (İba Gürsoy 2021). Huang (2020) Asya'daki hızlı kentleşmenin vahşi hayata insan müdahalesini artırdığını ve bunun COVID-19 gibi salgınların ortaya çıkmasına neden olduğunu ileri sürmüştür. Macar ve Asal'a (2020) göre, ormansızlaşma sonucunda çok sayıda vahşi hayvan ve bitki türü yok olmaktadır. Habitat kaybı, hayvanları göç etmeye ve potansiyel olarak diğer hayvanlarla veya insanlarla temas kurmaya zorlarken, bu da zoonotik virüslerin yayılmasına yol açmaktadır (Macar ve Asal 2020, Wallace ve ark. 2020).

Literatürde COVID-19 pandemisini 'antroposen hastalığı' olarak da tanımlayan kaynaklar bulunmaktadır. Bu kaynaklarda insan faaliyetlerinin ekosistemler üzerindeki önemli etkisi ve bu etkinin halk sağlığı, toplum ve çevre üzerindeki sonuçları ile karakterize edilen yeni bir ekolojik çağ ile bağlantısı açıklanmıştır (David ve ark. 2021, Carlson ve ark. 2021). Böylece COVID-19 pandemisiyle birlikte insan sağlığı ve çevrenin birbirine bağlılığını merkeze alan, "tek sağlık" ve "gezegensel sağlık" gibi paradigmlar öne çıkmıştır. Tek sağlık, SARS ve kuş gribi virüslerin neden olduğu pandemi tehdidine yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Gezegensel sağlık ise, insan faaliyetlerinden kaynaklanan çevresel krize bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Antroposen Çağında İnsan Sağlığının Korunması Raporu'nda gelecekte insanların temel haklarının sağlığı, geçimi ve hayatta kalmayı içereceğini ve bu hakların büyük devletler tarafından ihlal edilebileceği ileri sürülmüştür. Bunun için mevcut neslin gelecek nesillerin sağlığını ve refahını korumak için etik bir görevi olduğu görüşü ileri sürmüştür (Whitmee ve ark. 2015). Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin temel ilkesi olan ve iklim değişikliğinde gelişmiş ülkelerin sorumluluklarının altının çizilmesi, bir anlamda iklim bağlamında olduğu gibi (Grasso ve Page 2008) çevre etiğinin sağlanmasında sorumluluğu kimin taşıyacağı sorusuna bir yanıt verilebilir. Bu durum gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerin sorumluluğunun olmadığı anlamına da gelmez.

Yukarıda bahsedildiği gibi çevre etiği farkındalığı gelişmediğinde çevre (iklim değişikliği, kentleşme gibi ve sağlık (COVID-19 pandemisi gibi) için olumsuz sonuçlar oluşabilmektedir. Bu olumsuz sonuçlar da çevre ve sağlık üzerinde olumsuz sonuçlar doğurarak kısır bir döngü oluşturabilmektedir. Örneğin SARS-CoV-2 virüsünün havadaki toz, is ve PM gibi kirleticilere absorpsiyonu da virüsün uzun mesafelere yayılmasına sebep olabilmektedir (Qu ve ark. 2020). Bunun yanında koronavirüsler su ve kanalizasyonda haftalar boyu kalabilmektedir (Casanova ve ark. 2009). Bu durumlar bulaş riskini artırarak sağlıklı bireyler için hastalık riskini arttırmaktadır. Enfekte hastaların gaita ve idrar numunelerinde SARS-CoV-2 virüsü pozitif olarak saptanmıştır. Bundan ötürü yerleşim yerlerinde bu atıkların iletim yollarında araştırmalar yapılmıştır. Araştırmalar sonucu SARS-CoV-2 RNA'sının atık suda bulunduğu ortaya çıkmıştır (Hindson 2020).

COVID-19'u tedavi etmek için kullanılan bazı ilaçlar su kirleticileri olarak kabul edilir. Su ekosistemlerine girecek olan bu ilaçları arıtmak için atık su arıtma sistemlerinin yeterli proseslere sahip olmadığı bilinmektedir. Bu kirleticilerin immünolojik, mutajenik, üreme değişiklikleri dahil olmak üzere hayvanlar ve insanlar üzerinde birçok biyolojik etki yarattığı belirtilmiştir. Son yıllarda kirletici maddelere maruz kalma ile ilişkili kronik ve bulaşıcı hastalıklarda sürekli bir artış gözlenmektedir (Espejo ve ark. 2020). Pandemi süresince kitlesel olarak tek kullanımlık koruyucu ekipmanların kullanımı virüsün yayılımını önemli ölçüde engellese de çevresel açıdan sürdürülebilir değildir (Silva ve ark. 2020). Ek olarak bulaşı önlemek ve sağlık için kullanılan farmasötik ve dezenfektan gibi kimyasallar uygun bir şekilde kullanılmadığında ve fazla kullanıldığında atık sularındaki oranları artar. Kullanılan farmasötiklerin alıcı ortamlara deşarj edilmesi, atık suların arıtılma süreçlerini ve doğal mikrobiyal ekolojisini bozduğu belirtilmektedir (İba Gürsoy 2021).

Ayrıca yapılan çalışmalar salgın süresince uygulanan kısmi ve tam kapanmalar sayesinde hava kirletici yoğunluğunun büyük ölçüde azaldığını ve hava kalitesinde iyileşmenin olduğunu saptamıştır. Hava kirliliği artışıyla bulaşma hızı ve hastalıklar artmaktadır. Hava kirliliği, solunum yolu hastalığı olan COVID-19'da SARS-CoV-2 virüs enfeksiyonu oranını artırabilmektedir (Frontera ve ark. 2020). Salgın süresince kapanma dönemleri ve hastaların, temaslıların izolasyonu hava kirliliğinin azalmasını (Aslım ve Tekindal 2021, Çobanoğlu 2020b), kentsel temasın yoğun olduğu sulara su kirliliğinin azalmasını sağlamıştır. Ve bu durum sulardaki canlılığın tekrar artmasını sağlayarak doğanın canlanması gibi durumları ortaya çıkarmıştır (Aslım ve Tekindal 2021). Salgınla beraber endüstriyel, ticari ve ulaşım gibi antropojenik faaliyetlerin azalması sonucu çevresel gürültüde azalmalar meydana gelmiştir (Mandal ve Pal 2020). Kısıtlama ve karantina dönemlerinde eğlence ve rekreasyon alanları gibi doğal ve kentsel alanlardaki atıklar azaltılmıştır. Kömür ve petrol kullanımındaki azalma havadaki

karbondioksitin azalmasına neden olmuştur. Ayrıca bu salgın sırasında kısıtlama önlemlerinden dolayı vahşi hayvanlar insan varlığı nedeniyle daha önce kaçtıkları habitatlarına geri dönmüşlerdir (Espejo ve ark. 2020). Sonuçta çevre etiği açısından oldukça dikkat çekici bir durum oluşturmuştur (Çobanoğlu 2020b).

Bu süreçte insanların alışkanlıklarının, yaşantılarının değişmesi ekosentrik bir çevre etiği anlayışı lehine olmaya devam etmelidir (Aslım ve Tekindal 2021). COVID-19 salgın süreci iklim, çevre, sağlık odaklı bütüncül yaklaşım eksikliğinin altını bir kez daha çizmiştir. Çünkü Avrupa Birliği COVID-19 salgınına iklim, çevre, sağlık odaklı bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşamamıştır. Salgın, Avrupa Birliği çevre ve iklim politikaları üzerinde dolaylı veya doğrudan olumlu bir etki yaratmamıştır. Bu nedenle ilerleyen dönemde mevcut çevresel normların izlenecek politikalarda etkin ve entegre bir şekilde hayata geçirilmesi önemlidir (Aras 2020).

COVID-19 Sürecinde Çevre Etiği ve Toplum Ruh Sağlığı

Ruh sağlığı, bireyi çevreleyen canlı ve cansız sistem ile süregelen ilişkisi içinde düşünülmelidir. Çünkü insan sadece toplumsal ilişkilerinden değil; tüm doğal çevresinden hem biyolojik hem de psikososyal olarak etkilenir. Bu etkilenme ve etkileşimin farkında olarak COVID-19 pandemisinin devam ettiği dönemde Sucuoğlu ve Karas (2020) editöre "Ekoloji ve Psikiyatri: Disiplinlerarası bir bakış önerisi" başlıklı bir mektup yazarak konunun önemine dikkatleri çekmeye çalışmıştır. Çevre sorunlarının ruhsal ve zihinsel sağlığa olan etkilerini ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Küresel sıcaklıkların artması ile hissedilen sıcak hava dalgalarının ve hava kirliliğinin zihinsel sağlığa etkileri olduğu saptanmıştır (Malaspina ve ark. 2020). Hava kirliliğinin Alzheimer tipi demans riskinde artış ve bilişsel işlevlerde azalma ile ilişkili olduğu saptanmıştır (Peters ve ark. 2019, Ritz ve Yu 2021, Delgado-Saborit ve ark. 2021). Ekosistemdeki değişimlerin insan davranışlarını etkilediği saptanmıştır (Nettle ve ark. 2013). Örneğin bir ekosistem değişikliği olan kentleşmenin ruh sağlığına etkileri bilinmektedir. Kentte doğan ve büyüyenlerde çocukluk çağından başlayan ruhsal sorunlar, kırsalda yaşayanlara oranla daha sık ve daha şiddetli gözlenmektedir (Bratman ve ark. 2019). Bir diğer ekosistem değişikliği olan iklim değişikliğinin yarattığı doğal afetlerin, düşük sosyoekonomik düzeye sahip olanlar için kaygı ve duygudurum bozuklukları açısından risk oluşturduğu bilinmektedir (WHO 2014).

Bu bağlamda COVID-19 sürecinde ekoloji ve toplum ruh sağlığı açısından insan ve ekosistem arasındaki ilişkinin düzenlenmesinde bizlere yol gösterici olacak kavram çevre etiğidir. Çevre etiği, nüfusun orantısız artışı, plansız endüstrileşme, düzensiz kentleşme, savaşlar, yapay gübreler, tarım ilaçları ve kimyasal maddeler gibi etkenler nedeniyle çevrenin organizma yaşamını tehlikeye sokacak bir boyuta ulaşmasına neden olmasıyla gündeme gelmiştir. Çünkü bu tehlikeler insanlığın çevreye karşı bazı ahlaki ödev ve sorumluluklarının olduğunu fark etmesini sağlamıştır. Bu nedenle çevre sorunları geleneksel ahlak anlayışının sınırlarını aşmıştır (Kılıç 2013, Does Jardins 2006). Toplumun ahlaki değerlerini bireyin benimsemesi, kendisinden beklenen görev ve sorumlulukları başarılı bir şekilde yerine getirmesini sağlar. Bu da bireyin ruh sağlığını ve dolayısıyla toplumun huzur ve mutluluğunu olumlu yönde etkiler. Huzurlu ve mutlu toplumlar ancak sağlıklı ve mutlu bireylerden meydana gelebilir (Şengün 2007).

Savulescu ve Persson (2012) da günümüzde insanların felaketlerden kaçınmak adına ahlaki gelişimlerini sağlamaları gerektiğini belirtmiştir. İnsanları bekleyen iki büyük felaketin iklim değişikliği ve doğal kaynakların kıtlığı nedeniyle oluşabilecek sorunlar olduğunu açıklamıştır (Savulescu ve Persson 2012). Dolayısıyla çevre sorunlarını etik yaklaşımlar bağlamında ele alma yönündeki eğilim giderek yaygınlaşmıştır. Böylece çevre sorunlarına daha kalıcı çözümler bulma girişimleri için etik davranışlar oldukça önem kazanmıştır (Kılıç 2013, Does Jardins 2006). Çevre etiğinde bireyin ahlaki sorumluluğu vurgulanmaktadır (Birden 2016). İnsanın bir sonuca sebep olduğunu hissettikçe, kendini o doğrultuda daha çok sorumlu hissedeceği belirtilmiştir. Sorumluluğun nedensellikten olan ilişkisinden yola çıkarak, ihmallerimizin sonuçlarındansa, eylemlerimizin sonuçlarından sorumlu olduğumuzu ve bir sonucun sorumluluğunu başkalarıyla paylaşarsak kendi sorumluluğumuzun azaldığı fikrini benimsediğimiz sürece, günümüzdeki iklim değişikliği gibi önemli çevresel problemleri çözemeyeceğimiz ifade edilmiştir (Savulescu ve Persson 2012).

Çevre etiği, insanlar ile doğal çevreleri arasındaki ahlaki ilişkilerin; nasıl olması gerektiğini ortaya koyan ve bu ilişkinin sistemli olarak incelenmesini konu alması beklenen bilgi alanı şeklinde tanımlanabilmektedir (Kılıç 2013, Does Jardins 2006). Çevre etiği hem bireysel ahlaki görüşlerden hem de toplumsal ve kamusal politikalarından kaynaklanan çevre sorunlarına yanıtlar bulma girişimidir. Bu durumda çevre etiği, insanların nelere karşı sorumlu olduklarını tanımlamak ve bu sorumluluklarındaki haklı nedenlerin neler olduğunu belirtmek durumundadır (Does Jardins 2006). Çünkü çevre etiği çevreye ilişkin karar, eylem ve uygulamaların belirlenmesinde tutum ve davranışları etkileyen önemli bir bileşendir (Sönmez 2017).

Çevre etiği kuramı ise, insanların doğal dünyaya karşı tutumlarını ahlak kurallarının yönetmesi gerektiğini ve yönettiğini ileri sürmektedir (Does Jardins 2006). Çevre etiği yaklaşımları, insan merkezci (antroposentrik) etik, canlı merkezci (biyosentrik) etik ve çevre merkezci (bütüncül çevre) etik olmak üzere üç ana başlık altında ele alınmaktadır. İnsan merkezli anlayışta, insanın menfaati ve ihtiyaçları doğadaki diğer her şeyden üstün tutulmaktadır. Bu görüşe göre insan dışındaki varlıkların içsel bir değeri yoktur. Doğada yer alan diğer varlıklar insanların kendi çıkarları ve ihtiyaçları için kullanabilecekleri şeylerden ibarettir. Canlı merkezci etik, insan merkezli yaklaşıma bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre insanın, diğer canlılara karşı üstünlüğü söz konusu olamaz. Diğer canlıların da canlı olmalarından kaynaklanan bir içsel değeri vardır. İnsanlar ancak diğer canlılara karşı saygı duymakla yükümlüdür. Çünkü canlı merkezci etik anlayışta tüm biyotik canlılar değerlidir ve tüm canlılar, canlı olmaları nedeniyle ahlaki ehliyete sahiptirler. Çevre merkezci etik anlayış, canlı merkezli etik anlayışı bir adım öteye taşıyarak; cansız varlıkları da etiğin konusu haline gelmiştir. Çevre merkezci yaklaşıma göre evrendeki her bir varlık (bitkiler, hayvanlar ve diğer ekosistem üyeleri) yaşam döngüsünün bir bileşenidir. Her bir varlığın farklı işlevleri ve eşit hakları vardır. Bu anlayışa göre, insan doğanın efendisi değil, sadece ekosistemin bir parçasıdır. İnsan, bilinçli bir varlık olması sebebi ile bitkiler ve hayvanlardan farklı olsa da canlı bir varlık olarak diğer canlılarla ortak bir kökenden gelmektedir. Bu haliyle düşünüldüğünde insan doğanın ayrılmaz bir parçasıdır (Akalın 2019).

COVID-19 ile mücadelede mücadelenin “nasıl” yapılacağı, hangi tutum ve davranışlarla yönetileceğinin, bir başka deyişle, meselenin etik boyutunun sorgulanmasına gereksinim oluşmuştur. COVID-19 pandemisi ile mücadelede, biyoetik açıdan, gelişmelerin açıklık, şeffaflık ve gerçekçilikle kamuoyuyla paylaşıldığı; herkese eşitlikle muamele edildiği, karantina ve izolasyon durumlarında kişi özerkliğinin sağlandığı, toplum sağlığı adına orantılı, ölçülü fedakarlık beklendiği; insanlar, hastaneler, birimler ve ülkeler arasında dayanışma ve işbirliğinin desteklendiği; hükümetlerin hesap verilebilirlikle toplumun ihtiyaçlarına cevap verebildiği, ekonomik yaşamın karşılıklı işbirliği ve dayanışma ile desteklendiği, insan haklarına ve onuruna uygun; insani, çoğulcu, çevreye, biyosfere, biyoçeşitliliğe, gelecek nesillere saygılı ve sorumlu tutum ve davranışlarla gerçekleştirilebilen bir pandemi yönetimi önerilmiştir (Ülman 2020, Çobanoğlu 2020a). Pandemi süresince yaşlılara yardım amaçlı apartman girişlerine numaralarını bırakan gençler olmuştur. Bu gibi saygılı ve sorumlu tutum ve davranışlar COVID-19’un atlatılmasında dayanışmanın önemini etik çerçevede gözler önüne sermiştir. COVID-19 biyoetik ve çevre etiği açısından yaşamın değerini ve kapitalist sistemin kârlılığını dengelememiz gerektiğini, antroposentrik politikaların diğer canlılardan soyutlanamayacağını göstermiştir (Çobanoğlu 2020b).

Ne yazık ki pandemi döneminde saygılı ve sorumlu olmayan tutum ve davranışlar da gözlenmiştir. Örneğin 65 yaş ve üstü bireylerin ölüm oranlarının yüksek olmasından ötürü sokağa çıkma kısıtlamaları uygulanması insanlarda 65 yaş üstü bireylerin “hastalığın kendisi olduğu” algısı oluşmasına neden olmuştur (Malak-Akgün ve Aydın 2021, Çobanoğlu 2020b). Hastaların izole edilmesi etik açıdan doğrudur fakat tedavilerin insan onuruna uygun şekilde gerçekleştirilmesi de önemlidir. COVID-19 pandemisinde gençlerin hastalığı önemsemeyip korona partileri düzenlemesi ve yaşlıların hayatını riske atması Dünya Sağlık Örgütü başkanı Tedros Ghebreyesus’un gençlerin yenilmez olmadığına, hastalanıp ölebildiğine dikkat çeken açıklamalar yapmasını gerektirmiştir.

Çevre sorunları ve COVID-19 salgını sosyal adaletsizleri pekiştirmiştir. Hem COVID-19 salgını hem de iklim değişikliği dünyadaki özellikle yoksul ve afetlerle başa çıkmak için gerekli kaynaklara sahip olmayan savunmasız gruplar için bir tehdit oluşturmuştur. Bu grupları daha çok risk altına sokması birçok açıdan sınıfsal bir ayrılmaya da neden olmuştur (Milani 2020). Düşük gelirli ve sigortasız kişiler COVID-19 semptomları olsa bile test ve tedavi maliyetlerinden ötürü salgına karşı savunmasız kalmışlardır (Saad-Filho 2020). COVID-19 salgınından en çok etkilenen ülkelerden biri olan Amerika Birleşik Devletleri’nde işsiz kalanların büyük çoğunluğu kadınlar, Afrika kökenli Amerikalılar ve yerliler olmuştur. Sosyoekonomik eşitsizliğin etkisiyle COVID-19 salgınından yaşamını kaybedenlerin daha çok Latin, Afrika kökenli Amerikalılar ve yerliler olduğu açıklanmıştır (Yates 2020).

COVID-19 salgını, dünyanın genelinde ontolojik güvenliği sarsması nedeniyle uluslararası karşılıklı bağımlılığı gün yüzüne çıkarmıştır. Birey ve toplumların ontolojik olarak güvende olmalarını sağlayan benlik duygusu, kimlik, günlük faaliyetler ve kurumsallaşmış rutinler için zorluklar ortaya çıkarmıştır. Salgın günlük rutinleri, güven ilişkilerini ve özgürlükleri bozarak toplumun genelinde derin kaygıları tetiklemiştir (Gülseven 2021). Ayrıca pandemi sürecinde hastalığın tespitinde gelişmiş iletişim ve bilişim teknolojileri kullanılmış fakat bu durum gözetim tartışmalarını beraberinde getirmiştir. COVID-19 tedbirleri çerçevesinde uygulanan gözetimin yaşanan endişe atmosferinde kendine meşruiyet sağladığı görülmüştür (Tokgöz Şahoğlu 2020). Sonuç olarak pandemi yeni toplumsal yapıyı beraberinde getirmiştir. Kısaca bu salgın sonucunda siyasi, ekonomik, toplumsal ve sosyal hayat alışlagelmişin dışında yeni bir sürece ayak uydurmaya çalışmıştır. Salgın kırsala göre büyük metropollerde çok daha hızlı yayılmıştır. Bu bağlamda salgının ilk ortaya çıktığı anda panik havasıyla kırsal alanlara doğru yoğun bir göç hareketliliği yaşanmıştır (Malak-Akgün ve Aydın 2021).

Bu yeni toplumsal yapıyı en iyi ifade eden sözcük aktif toplumdur ve toplumda yaşayan bireyler dünya vatandaşı olmalıdır. Dünya vatandaşı olmak zamana ayak uyduran, aktif, saygı duyulan, özgür olan ve hareket kabiliyeti olan bir insan olmak demektir. Bu vatandaşlık şeklinde, kimsenin kimseyi tanımaması açık, uçucu ve atomize toplumsal formasyon yaratacak ve dolayısıyla bu formasyonun vatandaşlara güvenlik hissi vereceği ileri sürülmüştür. Hareketliliğe katılamayan vatandaşların ise toplumdaki tüm haklara sahip bir vatandaş olamayacağı belirtilmiştir. Böyle bir vatandaşın tecrit ve ötekileştirme yaşama olasılığı yüksek olacaktır (Mamzer 2020). 21. yüzyılın önde gelen çevre sağlığı sorunlarından biri olan iklim değişikliğinin ve düzensiz kentleşmenin toplumlar ve bireyler üzerindeki doğrudan ve dolaylı biyolojik, ruhsal ve sosyolojik etkileri, biyolojik etkilerinden biri olan COVID-19 salgınının ruh sağlığına etkileri ruh sağlığı çalışanlarının bu konuda farkındalık geliştirmesi gerektiğini göstermiştir. Psikiyatri hemşireliği ve diğer sağlık bilimlerinin ekoloji disiplini ile işbirliği içinde çalışması bu konudaki farkındalığı artırabilir ve etkili bir koruyucu ruh sağlığı politikasının oluşturulmasında belirleyici olabilir.

COVID-19 Sürecinde Ruh Sağlığı

Yaşadığımız, çalıştığımız koşullar, sağlıklı ve iyi olma halini etkileyen temel etmenlerdir. Bireyin kontrolü altında olmayan ekonomik, sosyal ve çevresel etmenlerin, ruhsal ve fiziksel sağlık sorunlarının gelişmesine zemin hazırladığı bilinmektedir. Yoğun çalışma saatleri, çalışılan birimin pandemi için çalışması, hastanede vaka sayısının fazla olması, beraber çalışılan iş arkadaşlarının hastalığa yakalanması, kişisel koruyucu donanım eksikliği ve tedavi protokollerinin belirsizliği sağlık çalışanlarının psikososyal yönden etkilenmelerini artırmıştır (Chen ve ark. 2020). Pandemi güçsüzlük, çaresizlik, yalnızlık, umutsuzluk gibi duyguları artırmaktadır. Dünyayı uzun bir süre kuşatan COVID-19 kolektif bir travma oluşturmuştur (Çubuk 2020). Çin’de pandemi döneminde sağlık çalışanlarına yönelik yapılan bir çalışmada 1250 sağlık çalışanının % 50,4’ünde depresyon, % 44,6’sında anksiyete, %3 4’ünde uykusuzluk ve % 71,5’inde stres gibi psikiyatrik belirtiler olduğu belirtilmiştir (Tuncay ve ark. 2020).

Pandemi döneminde insanlar sosyal medyada daha fazla zaman harcamaya başlamıştır. Medyada yer alan yanlış, olumsuz ve güvenilir olmayan haberler ruh sağlığını olumsuz etkilemiştir (Wang ve ark. 2020). Yanlış bilgilendirmeler sonucu hastanelerin acil servislerinde ve polikliniklerinde yoğunluklar yaşanmış, toplumda anksiyete ve stres oluşmasına neden olmuştur (Holmes ve ark. 2020). Pandemi sürecinde karantina önlemlerinin süresi uzadıkça artan depresif belirtiler, öfke, anksiyete, stres, travma sonrası stres bozukluğu, umutsuzluk ve yalnızlık gibi psikolojik etkiler görülmüştür (Sher 2020b, Tuncay ve ark. 2020, Brooks ve ark. 2020).

Karantina döneminin uzun olması, bireyin kendisinin veya aile bireylerinden birinin enfeksiyona yakalanma endişesi, tıbbi bakımın yetersizliği, temel ihtiyaçların karşılanamaması ve süreçle ilgili yetkililerden şeffaf bilgi alınmaması veya alınan bilgilerin azalması gibi durumlar karantinanın bireyler üzerindeki olumsuz psikolojik etkilerini artırmıştır (Courtet ve ark. 2020, Ammerman ve ark. 2021). Enfekte olan bireyler hastanelerde izole odalarda veya yoğun bakımlarda, hastane personelinin dahi sınırlı sayıda olan ziyaretiyle izlenmiştir. Sevdiklerinden uzak olma, tedavisi net olmayan ve ölümcül olduğu bilinen bir hastalığa yakalanma fikri yalnızlık, umutsuzluk, stres, anksiyete gibi semptomlara neden olmuştur. Hindistan’da bildirilen ilk COVID-19 ilişkili intiharda pozitif olduğunu düşünen ve kendini karantinaya alan erkek hastanın intihar ettiği, yine Hindistan’da COVID-19 şüphesiyle karantina altında olan erkek hastanın hastanenin penceresinden atlayarak intihar ettiği bildirilmiştir (Thakur ve Jain 2020). İspanya’da devlet tarafından konulan zorunlu karantina uygulamasının ilk iki haftasında acil servise başvuran COVID-19 ilişkili beş psikoz vakası bildirilmiştir. Bu vakaların iki tanesinin intihar girişimi ile geldiği, daha önce psikotik atak geçirmediği ve aile öykülerinde psikozun bulunmadığı belirtilmiştir (Valdés-Florido ve ark. 2020). COVID-19 enfeksiyonuyla intihar düşünce ve davranışlarının arasındaki ilişki ortaya konmuştur. Fiziksel güvenlik endişelerinin ve genel sıkıntıların intihar düşüncesi ile ilişkisi olduğu tespit edilmiştir (Ammerman ve ark. 2021).

Hastalığı geçirmiş kişilerde intihar davranışları psikolojik ve nörobiyolojik faktörler ile ilişkilendirilebilir. COVID-19 tedavisi hastanelerin izole odalarında veya yoğun bakım ünitelerinde gerçekleştirilmiştir. Yoğun bakım ünitelerinde tedavi edilen bireyler intihar açısından predispoze durumlar olan travma sonrası stres bozukluğu, depresyon, uyku bozuklukları ve bilişsel faaliyetlerde bozulmalar açısından risk altındadırlar (Sher 2020b). Uzun süreli hastane yatışları, tedavinin belirsizliği, sevdiklerinden ayrı kalma, süreç ile ilgili şeffaf ve tatmin edici bilgi alamama COVID-19 nedeniyle hastanede tedavi gören hastalarda olumsuz psikolojik etkiler yaratmıştır. Çin’de hastalığı atlatanların % 96,2’sinde intihar için predispozan faktör olan Travma Sonrası Stres Bozukluğu semptomlarının anlamlı olarak arttığı saptanmıştır (Bo ve ark. 2020). COVID-19’u atlatanlarda uzun süreli fiziksel semptom varlığı, işini kaybetme, ekonomik konularda sıkıntı gibi psikososyal stres faktörleri bu bireylerde intihar davranışlarını tetiklemiştir (Sher 2019c).

Pakistan'da pandemi döneminde intihar eden 19 vakadan 4 tanesinin enfeksiyon korkusu olduğu, vakaların hepsinin ekonomik sıkıntılara sahip olduğu saptanmıştır (Mamun ve Ullah 2020). Pandemi karantina ve izolasyon önlemlerinin etkilerinin yanında ekonomik durgunluk, işsizlik ve yoksulluk da psikolojik açıdan olumsuz etkilere sebebiyet vermiştir (De Vogli ve ark. 2019). Hastalığın kendilerine bulaşmasından aşırı derecede korkanların, diğerlerinin sağlıklarını düşünmeden COVID-19'un kendilerine bulaşmasını önleyici tedbirler aldıkları, kullanılan maske, eldiven gibi kontamine malzemelerin çöp kutularına atılmadığı, salgın ve ölüm korkusuyla etkin baş edememe nedeniyle inkâr yaşayanların ise kendi ve diğerlerinin sağlıklarını umursamama eğiliminde oldukları saptanmıştır (Malak-Akgün ve Aydın 2021). Pandemi sonrası gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin kapanmasıyla işsizlik artmıştır. Kapanma dönemleri sonrası gıda ve temizlik ürünlerinde uygunsuz bir şekilde artan fiyatlar, ekonomik yönden durumu kötü bireylerde olumsuz psikolojik etki yaratmıştır (Bhuiyan ve ark. 2021).

Gürültüye, koşturmacaya, hıza alışmış toplumlar için pandemiyle beraber gelen sessizlik, ıssız sokaklar, kıpırtısız restoranlar, boş konser alanları, kapalı dükkânlar bunalım yaratmıştır. Bunalım her şeyin her an kontrolden çıkmasını sağlayacak bir krizin varlığıyla ontolojik hale gelmiştir; yani bireyin kozmosla kurduğu güven ilişkisini sarsmıştır. Çünkü gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni toplumsal yapı hızlı akan toplum yaşamına benzer değildir. Sessizlik ortada bir sorun olduğunu bireylere göstermiştir. İmgesel yetersizlik ve mevcut gerçeklikle uyumsuzluk duygusunu doğurmuştur. Gürültü öldüğünde, herkes elini eteğini çektiğinde korku ortaya çıkmıştır. Depresif hisler ve gerçekliğin sert değişimi kentsel alanda çok belirgin şekilde gözlenmiştir. Bu duygular özellikle kentlerde yaşayan insanlar için iç karartıcı olmuş ve ruh halinde değişikliklere yol açmıştır (Mamzer 2020). Bu nedenle COVID-19 pandemisi ontolojik güvenlik bağlamında ele alınmalıdır (Şahin 2022). Sağlık kurumlarına ulaşamama korkusu, gıda kıtlığı yaşanabileceğine dair yaşanan panik, COVID-19 virüsünün bulaşma olasılığı, hastalığı başkalarına bulaştırma korkusu, yakınlarını kaybetme korkusu pandeminin yarattığı temel sorunlardır. Ayrıca salgının ne zaman biteceğini ve hayatın daha ne kadar kesintiye uğrayacağını bilememek de korkuları pekiştirmiştir (Gencer 2020).

Birçok kişi COVID-19 pandemisinde hastalık, ölüm, ekonomik ve toplumsal sorunlar nedeniyle çeşitli kayıplar yaşamıştır. Bireyler bu dönemde sevdikleri birinin kaybı ya da işini kaybetme kadar somut bir şey yaşamasa dahi kendileri için önemli olan özgürlük, sosyalleşme gibi imgesel nesnelere ve onlara yüklenen değerlerin yoksunluğuyla karşılaşmıştır. Bireyler kayıp imgesel nesnelere ile birlikte kimliklerini, duygularını, benliklerini, toplumsal rollerini de kaybetmiştir. Ve tüm bunlar için yas tutmuşlardır. Bu bağlamda dünya, daha evvel hiç deneyimlemediği genişlikte bir travmatik durumda, epizotlarının farkına bile varmadan bir yas ve depresyon yaşamıştır (Çubuk 2020).

Pandemi başlangıç döneminde hastane personeli ile yürütülen bir çalışmada ise personelin büyük bir kısmının psikolojik destek istemediği, bunun yerine daha uzun istirahat süreleri ve daha fazla koruyucu ekipman istedikleri görülmüştür. Aynı çalışmada sağlık çalışanlarının ailelerine hastalığı bulaştırma korkuları olduğu, psikolojik açıdan kötü olmaları nedeniyle tedavi uyumsuzluğu olan bireylerle başa çıkma becerilerinin eksik olduğu belirtilmiştir (Chen ve ark. 2020). COVID-19 pandemisinde sağlık çalışanları, profesyonelliklerini olumsuz etkileyen ciddi etik sorunlarla daha fazla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle hükümetlerin ve sağlık sisteminde yer alan paydaşların etik duyarlılığı olumsuz yönde etkileyen faktörleri göz önünde bulundurarak salgına yanıt olarak etik duyarlılığı teşvik etmek için harekete geçmeleri önerilmiştir (Mert ve ark. 2021). Kişisel koruyucu ekipman azlığı ve virüse yakalanma riski gibi faktörler sağlık profesyonellerinin gerçek etik sorumluluklarının ne olduğunu daha fazla düşünmelerine sebebiyet vermesi dolayısıyla bu etik kaygıların altında yatan sebeplerin biyoetik ve sosyal bilim alanlarında çalışmalarla araştırılması gerektiği vurgulanmıştır (Aslım ve Tekindal 2021).

Pandemide araştırmacıların önerdiği pozitif kalmak, farkındalık egzersizleri yapmak ve ruhsal dayanıklılığı korumaya çalışmak, sosyal ve kültürel ilişkiyi sürdürmek gibi önerileri uygulayabilmek için sosyoekonomik yönden avantajlı olmanın gerektiği bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Bu önerileri gerçekleştirmeyi sağlayan birçok etkinliğe erişim şansının bu önerileri gerçekleştirmeye en çok ihtiyacı olanlar tarafından eksik olduğu görülmüştür (Sucuoğlu ve Karaş 2020). Bu nedenlerden dolayı pandeminin insanları iklim değişikliği de dahil olmak üzere gelecekteki sınır ötesi tehditlere uyum sağlama konusunda hazırladığını öne sürülmüştür (Milani 2020).

Sonuç

Çevre etiğine göre hareket edilmeyen bir toplumda çevre düzeni ve çevre sağlığı olamaz ve çevre kirliliği yaşanır. Dolayısıyla bu toplumda olumlu bir ruh sağlığından bahsedilemez. Sonuçta toplum ruh sağlığının olmadığı bir toplumda çevre etiğine göre de hareket edilmeyordur. Bu kısır döngüyü aşmanın tek yolu biz sağlık çalışanlarının

bu konuda bilgi birikimlerini artırmaları, çevre etiği yaklaşımına göre araştırma ve uygulamalarını yapmalarınıdır. Çevre etiği yaklaşımı salgınların oluşumunu, yayılmasını ve yaşandığı süreçlerdeki dinamikleri anlamamızda biz araştırmacıların rehberi olmalıdır. Çevre sağlığının sağlık çalışanları için hayati önem taşıdığı bir ortamda sağlık çalışanlarının bu konuyu derinlemesine incelemesi gerekmektedir. Çünkü sağlık çalışanlarında ve toplumda çevre etiği bilincinin geliştirilmesi ve çeşitli araştırmalar yapılması oldukça önemlidir. Bunun için derlemenin çevre etiği konusunda çalışma yapacak olan araştırmacılara yol gösterici olması beklenmektedir.

Kısaca COVID-19 pandemisinde çevre sorunları salgının bir nedeni olarak düşünülebilir. Ayrıca yayılmasında önemli bir etkidir. Salgın nedeniyle alınan çeşitli önlemlerin bazıları çevre kirliliğinin azalmasına (gürültü, hava kirliliği gibi) veya artmasına (farmasötik ve dezenfektan gibi kimyasalların doğal mikrobiyal ekolojik dengesini bozması gibi) neden olmuştur. Pandemi süreci de birçok psikososyal etkeni ve ruh sağlığını etkilemiştir. Bu açıklamalar ışığında çevre etiğinin çevre sağlığına etki etmesi nedeniyle ruh sağlığını da olumlu yönde etkilediğini söylemek mümkündür. Bunun için pandemi nedenleri arasında ve çevre etiği yaklaşımını benimseme konusunda ahlaki gelişim başta olmak üzere psikososyal etkenler ve ruh sağlığı oldukça önemli birer değişkendir. Sonuçta çevre etiğinin COVID-19 pandemisinde toplum ruh sağlığının tesisinde önemli bir kavram olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Akalın M (2019) Çevre Etiği -Çevreye Felsefi Yönelimler. Ankara, İKSAD Publishing House.
- Akbıyık A, Avşar Ö (2020) Coronavirüs enfeksiyonu hastalığının (COVID-19) epidemiyolojisi ve kontrolü. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, 5:109-116.
- Akgün BM, Akgün M (2017) Terapötik ortamda gürültü kontrolü. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 9:431-440.
- Akpınar YZ (2020) Çevre hakkı ile ilgili uluslararası gelişmelerin Türk Hukukundaki düzenlemelere etkisi. Kaçkar Sosyal Bilimler Dergisi, 1:9-18.
- Akyıldız HÇ, Özmen A, Evcı Kiraz ED (2020) Evaluation of Covid-19 from climate change and gender perspective. City Health Journal, 1:6-11.
- Ammerman BA, Burke TA, Jacobucci R, McClure K (2021) Preliminary Investigation of the association between COVID-19 and suicidal thoughts and behaviors in the US. J Psychiatr Res, 134:32-38.
- Aras M (2020) Post-Covid sürecinde Avrupa Birliği'nin çevre döngüsü. EURO Politika, 4:227-236.
- Ashım G, Tekindal MA (2021) COVID-19 pandemisinin etik yönleri ve veri analitiği üzerine bir değerlendirme. Türkiye Diyabet ve Obezite Dergisi, 5:226-232.
- Aykaç N, Çalışır HC, Yorgancıoğlu A (2020) İklim değil yaşam krizinde TTD'nin COVID-19 pandemisine ekolojik bakışı. In Her Yönüyle COVID-19 (Eds O İtil, GA Ergur, N Köktürk, Y Havlucu, M Akgün):14-26. Ankara, Türk Toraks Derneği.
- Bahar Z, Aydoğdu NG (2015). Çevre, sağlık, araştırma ve hemşirelik. Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi, 8:119-122.
- Bhuiyan AI, Sakib N, Pakpour AH, Griffiths MD, Mamun MA (2021) COVID-19-related suicides in Bangladesh due to lockdown and economic factors: case study evidence from media reports. Int J Ment Health Addict, 19:2110-2115.
- Birden B (2016) Çevre etiğinde bireyin ahlaki sorumluluğuna kısa bir bakış. Türkiye Biyoetik Dergisi, 3:4-14.
- Bo H-X, Li W, Yang Y, Wang Y, Zhang Q, Cheung T et al. (2020) Posttraumatic stress symptoms and attitude toward crisis mental health services among clinically stable patients with COVID-19 in China. Psychol Med, 51:1052-1053.
- Bratman GN, Anderson CB, Berman MG, Cochran B, De Vries S, Flanders J et al. (2019) Nature and mental health: An ecosystem service perspective. Sci Adv, 5:eaa0903.
- Brooks SK, Webster RK, Smith LE, Woodland L, Wessely S, Greenberg N et al. (2020) The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Lancet, 395:912-920.
- Carlson CJ, Alberty GF, Phelan A (2021) Preparing international cooperation on pandemic prevention for the Anthropocene. BMJ Glob Health, 6:e004254.
- Casanova L, Rutala WA, Weber DJ, Sobsey MD (2009) Survival of surrogate coronaviruses in water. Water Res, 43:1893-1898.
- Chen Q, Liang M, Li Y, Guo J, Fei D, Wang L et al. (2020) Mental health care for medical staff in China during the COVID-19 outbreak. Lancet Psychiatry, 7:e15-6.
- Courtet P, Olié E, Debien C, Vaiva G (2020) Keep socially (but not physically) connected and carry on: Preventing suicide in the age of COVID-19. J Clin Psychiatry, 81:e1-3.
- Çobanoğlu N (2020a) COVID-19 Pandemisi ile değişen yaşamlar ve toplumsal değerlerimiz. Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi, 3(COVID-19 Özel Sayı):90-94.
- Çobanoğlu N (2020b) Bireysel, profesyonel, toplumsal, bilimsel ve siyasal etiği yeniden sorgulatan COVID-19 Pandemisi. Anatolian Clinic the Journal of Medical Sciences, 25 (Özel 1):36-42.
- Çubuk B (2020) COVID-19 ile gelen kayıp nesne, yas ve depresyon. Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 10:90-99.

- David PM, Le Dévédec N, Alary A (2021) Pandemics in the age of the anthropocene: Is 'planetary health' the answer? *Glob Public Health*, 16:1141-1154.
- Delgado-Saborit JM, Guercio V, Gowers AM, Shaddick G, Fox NC, Love S (2021) A critical review of the epidemiological evidence of effects of air pollution on dementia, cognitive function and cognitive decline in adult population. *Sci Total Environ*, 757:143734.
- De Vogli R, De Falco R, Mattei G (2019) Excess suicides due to the global economic crisis in Italy: an update. *Epidemiol Prev*, 43:111.
- Does Jardins JR (2006) Çevre Etiği- Çevre Felsefesine Giriş (Çeviri R Keleş). Ankara, İmge Kitapevi.
- Erden C, Koyuncu FT (2014) Kalkınma ve çevresel sağlık riskleri: Türkiye için ekonometrik bir analiz. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6:9-23.
- Espejo W, Celis J.E, Chiang G, Bahamonde P (2020) Environment and COVID-19: Pollutants, impacts, dissemination, management and recommendations for facing future epidemic threats. *Sci Total Environ*, 747:141314.
- Frontera A, Martin C, Vlachos K, Sgubin G (2020) Regional air pollution persistence links to covid19 infection zoning. *J Infect*, 81:318-356.
- Gencer N (2020) Pandemi sürecinde bireylerin koronavirüs (Kovid-19) korkusu: Çorum örneği. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 4:1153-1173.
- Grasso M, Page EA (2008) Climate change, justice and future generations. *Int Environ Agreem*, 8:183-186.
- Güler Ç, Çobanoğlu Z, Baskı B (1994) Sosyal Çevre. Ankara, Sağlık Bakanlığı.
- Gülseven E (2021) Identity, nationalism and the response of Turkey to COVID-19 pandemic. *Chinese Political Science Review*, 6:40-62.
- Hindson J (2020) COVID-19: faecal-oral transmission? *Nat Rev Gastroenterol Hepatol*, 17:259.
- Holmes EA, O'Connor RC, Perry VH, Tracey I, Wessely S, Arseneault L et al. (2020) Multidisciplinary research priorities for the COVID-19 pandemic: A call for action for mental health science. *Lancet Psychiatry*, 7:547-60.
- Huang H (2020) COVID-19 and the environment: Reflections on the pandemic in Asia. *EnviroLab Asia*, 4:2.
- İba Gürsoy S (2021) Krizler çağı: COVID-19 salgını ve iklim krizi. *Alternatif Politika*, 13:656-679.
- IFEES-Eco-Islam (2020) What can we learn & do differently in the future. Available from: <http://www.ifees.org.uk/wp-content/uploads/2020/04/Ifees-message-2020.pdf> (Accessed: 26.07.2022).
- Kılıç S (2013) Çevre Etiği. Ankara, Orion Kitapevi.
- Liu Q, Cheng Z, Chen M. (2019) Effects of environmental education on environmental ethics and literacy based on virtual reality technology. *The Electronic Library*, 37:860-877.
- Macar OD, Asal UY (2020) COVID-19 ile uluslararası ilişkileri yeniden düşünmek: Tarih, ekonomi ve siyaset ekseninde bir değerlendirme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19:222-239.
- Malak-Akgün B, Aydın A (2021) Türkiye'de Covid-19'a yönelik ilk psikososyal tepkiler: Bir içerik analizi. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care*, 15:581-593.
- Malaspina D, Howell EA, Spicer J (2020) Intergenerational echoes of climate change. *JAMA Psychiatry*, 77:778-780.
- Mamun MA, Ullah I (2020) COVID-19 suicides in Pakistan, dying off not COVID-19 fear but poverty? –The forthcoming economic challenges for a developing country. *Brain Behav Immun*, 87:163-166.
- Mamzer H (2020) Postmodern society and COVID-19 pandemic: Old, new and scary. *Society Register*, 4:7-18.
- Mandal I, Pal S (2020) COVID-19 pandemic persuaded lockdown effects on environment over stone quarrying and crushing areas. *Sci Total Environ*, 732:139281.
- Mende M, Misra V (2021) Time to flatten the curves on COVID-19 and climate change. Marketing can help. *J Public Policy Mark*, 40:94-96.
- Mert S, Sayılan AA, Karatoprak AP, Baydemir C (2021) The effect of COVID-19 on ethical sensitivity. *Nurs Ethics*, 28:1124-1136.
- Metin AE, Gül A (2020) Türkiye'de çevre etiğinin yasal ve kamusal çerçevesi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8:252-268.
- Milani CR (2020) COVID-19 between global human security and ramping authoritarian nationalisms. *Geopolítica(s)*, 11:141-151.
- Morand S, Lajaunie C (2021) Outbreaks of vector-borne and zoonotic diseases are associated with changes in forest cover and oil palm expansion at global scale. *Front Vet Sci*, 8:661063.
- Nettle D, Gibson MA, Lawson DW, Sear R (2013) Human behavioral ecology: Current research and future prospects. *Behav Ecol*, 24:1031-1040.
- Özdemir M, Taydaş O, Öztürk MH (2020) COVID-19 enfeksiyonunda toraks bilgisayarlı tomografi bulguları. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 4:91-96.
- Peters R, Ee N, Peters J, Booth A, Mudway I, Anstey KJ (2019) Air pollution and dementia: a systematic review. *J Alzheimers Dis*, 70:S145-S163.
- Qu G, Li X, Hu L, Jiang G (2020) An imperative need for research on the role of environmental factors in transmission of novel coronavirus (COVID-19). *Environ Sci Technol*, 54:3730-3732.

- Ritz B, Yu Y (2021) Invited perspective: Air pollution and dementia: Challenges and opportunities. *Environ Health Perspect*, 129:081301.
- Saad-Filho A (2020) From COVID-19 to the end of neoliberalism. *Trimest Econ*, 87:1211-1229.
- Savulescu J, Persson I (2012) Moral enhancement. *Philosophy Now*, 91:6-8.
- Sher L (2020a) Are COVID-19 survivors at increased risk for suicide? *Acta Neuropsychiatr*, 32:270.
- Sher L (2020b) COVID-19, anxiety, sleep disturbances and suicide. *Sleep Med*, 70:124.
- Sher L (2019c) Resilience as a focus of suicide research and prevention. *Acta Psychiatr Scand*, 140:169-180.
- Silva ALP, Prata JC, Walker TR, Campos D, Duarte AC, Soares AM, Rocha-Santos T (2020) Rethinking and optimising plastic waste management under COVID-19 pandemic: Policy solutions based on redesign and reduction of single-use plastics and personal protective equipment. *Sci Total Environ*, 742:140565.
- Sofuoğlu Kılıç N (2020) Covid-19 Küresel Salgınına Eko-Dini Tepkiler: Çevre Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3:116-127.
- Sucuoğlu PŞ, Karas H (2020) Ekoloji ve psikiyatri: Disiplinlerarası bir bakış önerisi. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23:86-88.
- Sönmez D (2017) Eğitim ve öğretim alanındaki çevre etiği tez çalışmalarının incelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 1:55-66.
- Şahin B (2022) Ontolojik güvenlik bağlamında Covid-19 pandemisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14:81-96.
- Şengün, M. (2007). Ahlaki gelişimin psiko-sosyal dinamikleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23:201-221.
- Thakur V, Jain A (2020) COVID 2019-suicides: A global psychological pandemic. *Brain Behav Immun*, 88:952-3.
- Tokgöz Şahoğlu C (2020) Covid-19 ile mücadelede konumsal gözetimin kurumsallaşması. *Kültür ve İletişim*, 23:310-341.
- Tuncay FE, Koyuncu E, Özel Ş (2020) Pandemielerde Sağlık çalışanlarının psikososyal sağlığını etkileyen koruyucu ve risk faktörlerine ilişkin bir derleme. *Ankara Medical Journal*, 2:488-501.
- Türkiye Bilimler Akademisi (2020) TÜBA COVID-19 Pandemi Değerlendirme Raporu. Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Ülman YI (2020) COVID-19 enfeksiyon hastalığı salgınına biyoetik açıdan bakış. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3:365-371.
- Valdés-Florido MJ, López-Díaz Á, Palermo-Zeballos FJ, Martínez-Molina I, Martín-Gil VE, Crespo-Facorro B et al. (2020) Reactive psychoses in the context of the COVID-19 pandemic: Clinical perspectives from a case series. *Rev Psiquiatr Salud Ment*, 13:90-94.
- Wallace R, Liebman A, Chaves LF, Wallace R (2020) COVID-19 and circuits of capital. *Mon Rev*, 72(1):1-13.
- Wang C, Pan R, Wan X, Tan Y, Xu L, Ho CS et al. (2020) Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 coronavirus disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *Int J Environ Res Public Health*, 17:1729.
- Whitmee S, Haines A, Beyrer C, Boltz F, Capon A, Ferreira de Souza Dias B et al. (2015) Safeguarding human health in the anthropocene epoch: report of the Rockefeller foundation-Lancet commission on planetary health. *Lancet*, 386:1973-2028.
- World Health Organization (WHO) (2021) Climate Change and Health. Geneva, World Health Organization.
- World Health Organization (WHO) (2014) Gender, climate change and health. Geneva, World Health Organization.
- Yates MD (2020) COVID-19, economic depression, and the black lives matter protests. *Mon Rev*, 72(4):14-33.

Yazarların Katkıları: Çalışmaya önemli bir bilimsel katkı sağlandığı ve makalenin hazırlanmasında veya gözden geçirilmesinde yardımcı olduğu tüm yazar(lar) tarafından beyan edilmiştir.

Danışman Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma için finansal destek alındığı beyan edilmemiştir.

Authors Contributions: The author(s) have declared that she has made a significant scientific contribution to the study and has assisted in the preparation or revision of the manuscript

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared.

Financial Disclosure: No financial support was declared for this study.